

آموزه‌های تربیتی پیامبر اسلام

منصوره کریمی قهی

کارشناس ارشد تاریخ اسلام

مقدمه

پیامبر اسلام (ص) ضمن توجه به توصیه‌ها و رهیافت‌های تربیتی اسلام، با سخنان و سیره عملی خود راه رشد و تعالی را به پیروانش نمایانده و با آموزه‌های تربیتی و اخلاقی اش امکان تربیت یکایک افراد و تأمین سلامت روحی و روانی جامعه را فراهم آورده است. رهیافت‌های جدید علم روان‌شناسی بر بسیاری از توصیه‌های تربیتی و اخلاقی پیامبر (ص) صحه گذاشته است که این امر مؤید اهمیت آموزه‌های تربیتی پیامبر اسلام (ص) است.

در این نوشتار به بررسی توصیه‌های تربیتی پیامبر اسلام (ص) و برخی از یافته‌های دانش روان‌شناسی پرداخته‌ایم.

اسلام دینی جامع است که برای تمام ابعاد زندگی انسان اعم از سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، اخلاقی و تربیتی، برنامه‌ها و توصیه‌های ویژه دارد.

از دیدگاه اسلام، انسان موجودی اجتماعی و تربیت‌پذیر است که رشد و تعالی وی در متن جامعه صورت می‌گیرد؛ از این رو توصیه‌های اخلاقی و تربیتی خاصی برای ظهور استعدادها و توانایی‌های انسان ارائه کرده است.

مراحل رشد از دیدگاه اسلام

در اصطلاح روان‌شناسی، شخصیت مجموعه‌ای از صفات، عقاید، عادات و افکار شخصی است که چون با هم ترکیب شود وحدتی خاص به وجود می‌آورد. شکل‌گیری شخصیت انسان حاصل رشد و تربیت وی در مراحل قبل و بعد از تولد است. (دلخوش‌نواز، ۱۳۷۰، ص ۷) روان‌شناسان به همه تغییرات و تحولاتی که از زمان تشکیل سلول تخم تا هنگام مرگ انسان روی می‌دهد و نیز به شکوفایی استعدادها، خصایص و نیروهای ذاتی موجودات، رشد می‌گویند. (نجاتی، ص ۱۹) آنان رشد را حاصل تعامل و اشتراک طبیعت (فطریات و غرایز انسان) و تربیت فرد می‌دانند و معتقدند بر رشد انسان‌ها

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

تفاوت‌های فردی حاکم است. علمای روان‌شناس، تربیت را ایجاد تغییر در فرد دانسته، کسی را که تغییرات مطلوب داشته باشد، تربیت شده می‌نامند.

از نظر اسلام تربیت به معنی شناخت فطرت خداجوی انسان و سوق دادن او در جهت ظهور استعدادهايش برای سعادت‌مندی در جامعه و تقرب به خداست. اسلام، رسیدن به کمال و خداشناسی را نشانگر رشد و تعالی انسان می‌داند. رشد انسان در دو مرحله قبل و بعد از تولد صورت می‌گیرد. از دیدگاه اسلام مراحل رشد قبل از تولد شامل: نطفه، علقه، مضغه، عظام، لحم و انشاء (مؤمنون، آیات ۱۴ - ۱۲) و مراحل رشد پس از تولد شامل: مراحل سیادت، اطاعت و وزارت (طبرسی، ترجمه ابراهیم میرباقری، ۱۳۵۵، ص ۴۷۸)، می‌باشد. قرآن ابتدای خلقت انسان را از خاک دانسته است و با تعبیری چون: حمأ مسنون، سلاله من طین و صلصال کافخار، منشأ پدیدآیی او را مورد اشاره قرار می‌دهد. آن‌گاه خداوند از روح خویش بر این موجود خاکی می‌دمد و او را برترین مخلوق خویش قرار می‌دهد.

عوامل مؤثر بر رشد و تکوین شخصیت قبل از تولد

از دیدگاه اسلام فرزند انسان مانند ثمره و میوه درخت است. همان‌گونه که ثمره درخت، عصاره، ویژگی‌ها و خصایص درخت را در خود جمع کرده است، فرزند انسان نیز خصایص و خصوصیات جسمی، رفتاری و شخصیتی والدین خود را به ارث می‌برد. پیامبر اسلام (ص) می‌فرماید: «هر درختی میوه‌ای دارد و میوه دل، فرزند است.» (محمدی ری شهری، ترجمه حمید رضا شیخی، ۱۳۷۷، ص ۷۰۷۹) اسلام هم‌چنین به تفاوت‌های فردی و تأثیر آن بر جوامع انسانی توجه کرده است. در قرآن آمده است: ما انسان‌ها را به گونه‌ای خلق کردیم که خلقت متفاوت آن‌ها موجب بازشناسی ایشان از یکدیگر شود. پیامبر (ص) در بیان تفاوت‌های شخصیتی انسان‌ها می‌فرماید: «استعدادهایی که در درون مردم نهفته است، همچون معادن طلا و نقره با یکدیگر تفاوت دارد.» (کتابچی، ۱۳۷۶، ص ۱۰۰)

در علم روان‌شناسی نیز به تفاوت‌های فردی توجه شده است. بسیاری از روان‌شناسان بر این باورند که تفاوت‌های فردی اعم از تفاوت‌های جسمی و ظاهری (قد، وزن، رنگ چهره و...)، صفات شخصیتی و خصایص رفتاری منحصر

به فرد انسان، تحت تأثیر دو عامل مهم وراثت و محیط ایجاد می‌گردد و رشد انسان محصول مشترک دو عامل وراثت و محیط می‌باشد. از میان این دو عامل، وراثت تأثیر بیش‌تری بر روند رشد در دوران جنینی می‌گذارد. انسان‌ها ساخته پدر، مادر و اجدادشان‌اند و بسیاری از خصوصیات جسمی، عقلی و روانی آن‌ها را از طریق ژن‌های عامل وراثت به ارث می‌برند. (نجاتی، ص ۳۷) توارث از طریق متابولیسم اثر مهمی در تکوین شخصیت انسان می‌گذارد، اما این شخصیت متابولیسمی تحت تأثیر عوامل محیطی است که به طور کامل پرورش می‌یابد. (پارسا، ۱۳۷۰، ص ۴۸) در دین اسلام نسبت به تأثیر ویژگی‌های شخصیتی والدین بر فرزندان توجه بسیاری شده است و پیامبر (ص) توصیه‌های خاصی در مورد انتخاب همسر و ازدواج به مسلمانان نموده است. پیامبر (ص) به یاران خود فرموده: «ای مردم از خضراء الدمن «گیاهان روئیده در خرابه» بپرهیزید. سؤال شد: ای رسول خدا خضراء الدمن چیست؟ فرمود: زن زیبارویی که در خانواده‌ای فاسد رشد کرده است.» (شیخ صدوق، ج ۵، ترجمه علی اکبر غفاری، ۱۳۶۸، ص ۴، مجلسی، ج ۱۰۳، ۱۳۹۹، ص ۲۳۲) هم‌چنین پیامبر (ص) می‌فرماید: «از

از نظر اسلام تربیت به معنی شناخت فطرت خداجوی انسان و سوق دادن او در جهت ظهور استعدادهايش برای سعادت‌مندی در جامعه و تقرب به خداست. اسلام، رسیدن به کمال و خداشناسی را نشانگر رشد و تعالی انسان می‌داند.

ازدواج بازن احمق بپرهیزید، زیرا هم نشینی با او تباهی است و فرزندان او کفتار صفت اند.» (بحارالانوار، ج ۱۳۰، ص ۲۳۷، کلینی، ج ۵، ص ۳۵۴) تأکید پیامبر (ص) بر انتخاب همسر شایسته نشان می‌دهد که اسلام به تأثیر عوامل ارثی در رشد و تکوین شخصیت فرد توجه دارد و براساس آموزه‌های دین اسلام، توصیه‌هایی در این خصوص ارائه می‌کند. از نظر اسلام خصایص و ویژگی‌های فردی از طریق وراثت به فرزندان منتقل می‌شود و در این میان نقش مادر در انتقال صفات ارثی و تربیت کودک از اهمیت بیش‌تری برخوردار است. پایه‌های شقاوت و سعادت انسان از همان دوران جنینی گذاشته می‌شود؛ زیرا خشم و کینه، افکار و اندیشه‌ها، حالات روحی و اخلاقی و حتی تغذیه مادر بر جنین اثرهای مثبت و منفی بر جای می‌گذارد.

عوامل مؤثر بر رشد و تکوین شخصیت بعد از تولد
 از دیدگاه اسلام، رشد انسان پس از تولد در چند مرحله متوالی صورت می‌گیرد. از پیامبر (ص) در این زمینه روایت شده: «فرزند تو هفت سال آقا، هفت سال بنده و هفت سال وزیر است. اگر تا سن بیست و یک سالگی خوی و خصلت‌هایش را پسندیدی که خوب و گرنه او را به حال خویش رهاکن، زیرا تو در پیشگاه خداوند معذوری.» (بحارالانوار، ج ۱۰۴، ص ۹۵، مکارم اخلاق، ج ۱، ص ۴۷۸). از نظر پیامبر (ص) مراحل رشد کودک در سه دوره سیادت، اطاعت و وزارت قابل تقسیم‌بندی است. در هر یک از این مراحل با توجه به شرایط سنی کودک و نوجوان باید آداب و تعلیمی خاص را به وی آموخت و انتظارات مشخصی از او داشت.

دوره سیادت یا نونهالی

این مرحله از رشد، از بدو تولد آغاز می‌شود و تا سن هفت سالگی ادامه می‌یابد. روان‌شناسان این دوره را که مراحل نوزادی، طفولیت و خردسالی را در بر می‌گیرد، دوره نونهالی می‌نامند. پیامبر اکرم (ص) این مرحله را سن سیادت و آقایی کودک دانسته و پدر و مادر را موظف به رفع نیازهای مادی و روانی کودک نموده و برایشان تکالیفی مقرر کرده است. مهم‌ترین وظیفه‌ای که اسلام بر عهده مادران گذاشته شیردادن به نوزاد است. تغذیه با شیر مادر علاوه بر تأمین سلامت جسمی کودک، در سلامت روحی و روانی او نیز مؤثر است. از پیامبر (ص) روایت شده: «برای کودک شیری بهتر از شیر مادر نیست.» (میزان الحکمه، ج ۵، ص ۲۰۸۲) پیامبر (ص) تغذیه با شیر مادر را در انتقال خصایص شخصیتی و وراثتی به فرزندان مؤثر می‌داند و در این زمینه می‌فرماید: «زنان کم خرد را به دایگی بر نگزینید، زیرا فرزند با شیر رشد می‌کند.»

«بحارالانوار، ج ۱۰۴، ص ۹۶، میزان الحکمه، ج ۵، ص ۲۰۸۳) در قرآن نیز به تغذیه کودک با شیر مادر تأکید شده، مدت شیردهی را دو سال تمام ذکر می‌کند. (بقره، ۲۳۳) در احکام اسلام به مادران توصیه شده که از شیرگرفتنی کودک تدریجی باشد و به یکباره انجام نگیرد تا بر کودک اثر منفی نگذارد.

از دیگر تکالیفی که اسلام بر عهده پدر و مادر گذارده و مؤید حقوق فردی و اجتماعی کودک است، می‌توان به نام‌گذاری کودک اشاره کرد. از پیامبر (ص) روایت شده: «نخستین کاری که آدمی درباره فرزند خود انجام می‌دهد این است که نام نیکو بر او نهد.» (بحارالانوار، ج ۱۰۴، ص ۱۲۷) هم چنین پیامبر (ص) می‌فرماید: «حق فرزند بر پدرش این است که نام نیکو برایش انتخاب کند، خوب تربیتش کند، شغل و حرفه خوبی به او بیاموزد.» (الفروع من الکافی، ج ۶، ص ۴۹، میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۱۰۳)

تربیت کودک در دوره سیادت از دیگر مواردی است که اسلام توجه خاصی به آن مبذول داشته و توصیه‌های بسیاری نیز در این خصوص نقل شده است. محبت یکی از احتیاجات اساسی کودک و از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر تربیت روحی و روانی وی می‌باشد. کودک؛ عشق، محبت و علاقه را در کانون خانواده می‌آموزد. در اسلام در مورد محبت و مهربانی کردن به کودکان بسیار سفارش شده است. پیامبر (ص) به مسلمانان توصیه می‌فرماید: «کودکان را دوست بدارید و با آن‌ها مهربان باشید.» (میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۰۸) هم چنین می‌فرماید: «محبت به فرزند همچون محبت به والدین است و خداوند کسی را که به فرزند علاقه بیش‌تری داشته باشد، رحمت می‌فرستد.» (بحارالانوار، ج ۱۰۴، ص ۹۲، الفروع الکافی، ج ۶، ص ۴۹) از پیامبر نقل شده: نگاه محبت‌آمیز پدر به صورت فرزند عبادت است و روش پیامبر (ص) در خانواده‌اش این بود که هر روز صبح دست محبت بر سر فرزندان خود می‌کشید و حسن و حسین (ع) را می‌بوسید. (فروع من الکافی، ج ۶، ص ۴۹، ترجمه طباطبایی، سنن النبی، ترجمه محمد هادی فقهی، ۱۳۷۵، ص ۱۵۴) پیامبر (ص) فرموده است: «هر که فرزند خود را ببوسد خداوند عز و جل برای او یک ثواب می‌نویسد و هر که فرزندش را شاد کند خداوند در روز قیامت او را شاد می‌سازد و هر که به او قرآن بیاموزد، در روز قیامت پدر و مادرش فراخوانده می‌شوند و به هر دو جامه‌ای پوشانده می‌شود که به درخشش صورت بهشتیان می‌درخشد.» (میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۰۸۳)

از نظر اسلام شستابندی و
ویژگی‌های تربیتی از طریق
روایت به فرزندان مسلمان می‌شود
و در این زمینه، شخصی ماکر هر
انتهای مسلمانان آری و نویسد که
از اهمیت بسیار فوق‌العاده
است. باید حلق بستواند و سعادت
انسان از همان دوران جنینی
گذشته می‌شود. در نوا خنیم و
کنند. افکار و اندیشه‌ها حالات
روحی و اخلاقی و حتی تغذیه
سازد بر جنبش آن‌های شمس و
منفی و جانی می‌گذارد.

از دیگر آموزه‌های پیامبر (ص) در مورد فرزندان این است که در رفتار با کودکان و محبت ورزیدن به ایشان، عدالت را رعایت نمایید. تبعیض میان کودکان و مقایسه آنان با سایر کودکان موجب آزار فرزندان و تقویت حس حقارت در آنان می‌شود. از این رو پیامبر (ص) توصیه می‌کند: «میان فرزندان خود در عطا و بخشش به عدالت رفتار کنید.» (میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۰۸۹) هم چنین می‌فرماید: «حق فرزندان بر تو این است که میان ایشان به عدالت رفتار کنی، چنان که حق تو بر آنان این است که از تو اطاعت کنند. (میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۰۹۱) پیامبر (ص) توصیه می‌کند نه تنها در دادن چیزی میان فرزندان فرقی نگذارید، بلکه در محبت به آن‌ها و بوسیدنشان نیز به عدالت رفتار کنید. تنها تفاوتی که پیامبر (ص) در مورد فرزندان قایل شده، در مورد دختران است. پیامبر دختران را دلسوز، مددکار و با برکت می‌داند و می‌فرماید: «چه خوب فرزندانند دختران پرده نشین. هر کسی یکی از این‌ها داشته باشد خداوند او را برایش پرده‌ای در برابر آتش دوزخ قرار می‌دهد.» (بحارالانوار، ج ۱۰۴، صص ۹۱ و ۸۹) بی‌توجهی به دختران از سنت‌های جاهلی بود. چنان که در قرآن آمده: «و هرگاه یکی از آنان را به دختر مژده آورند، چهره‌اش سیاه گردد و در حالی که خشم و اندوه خود را فرو می‌خورد، از بدی آن چه به او بشارت داده شده از قبیل خود روی می‌پوشاند. آیا او را با خواری نگاه دارد یا در خاک پنهانش کند و چه بد داوری می‌کنند.» (نحل، آیات ۵۹-۵۸) پیامبر (ص) براساس آموزه‌های قرآنی، این سنت جاهلی را مردود اعلام کرد و با توصیه‌های تربیتی و سیره عملی‌اش در برخورد با زنان تلاش کرد جایگاه والایی برای زنان در جامعه عربی ایجاد نماید. از این رو خطاب به مسلمانان می‌فرماید: «دختران را ناخوش ندارید، زیرا آن‌ها مونس‌های شما هستند.» (میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۰۸۷) پیامبر (ص) به خوبی آگاه بود که دختران موجوداتی شکننده و آسیب‌پذیرند و در بذل محبت به ایشان باید توجه بیش‌تری داشت. از این رو به اصحابش توصیه می‌کند: در بذل محبت و دادن هدیه لازم است دختران را بر پسران مقدم داشت. (میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۱۰۷)

اسلام هم چنین به تربیت کودک و آموختن ادب و آداب به ایشان اهتمام می‌ورزد و توصیه‌های تربیتی بسیاری در این خصوص در کتب روایی مسلمانان نقل شده است. یکی از

براساس تجربیات و مشاهدات روان‌شناختی، نیاز به محبت در سراسر زندگی فرد به خصوص در سال‌های اولیه زندگی نقش اساسی در موفقیت و شکل‌گیری شخصیت انسان دارد. رشد و سلامت شخصیتی کودک به همان اندازه که به نیازهای جسمانی وابسته است به محبت نیز بستگی دارد. فقدان محبت، به ویژه کمبود محبت مادری، تأثیرات عمیقی بر کودکان می‌گذارد. کودکانی که از محبت سیراب شده باشند بهتر می‌توانند با دیگران ارتباط برقرار کرده و با هموعان خود سازگاری داشته باشند. از دیدگاه علم روان‌شناسی، پدر و مادر باید شرایطی را برای کودک فراهم آورند که او از نظر محبت نه احساس کمبود کند و نه دچار افراط گردند. محبت در حد مناسب و متعادل، مفید، ضروری و سازنده است. افراط و تفریط در محبت تأثیرات نامطلوبی بر رشد شخصیت کودکان می‌گذارد و روند طبیعی رشد را دچار اختلال می‌کند. (نجاتی، ص ۱۵۲)

او به کار نبرد و بدی‌هایش را عفو کند.» (الفروع من الکافی، ج ۶، ص ۵۰) در احکام دینی برای تنبیه کودک حدود و مقررات خاصی در نظر گرفته شده است. هر تنبیه شدیدی که موجب لطمات جسمی شود مجازات و جرمه مادی خاصی دارد. پیامبر (ص) نیز تنبیه را در حد متعادل و محدود توصیه می‌کند. دوره سیادت و هفت سال آغازین زندگی کودک دوره‌ای است که کودک بیش از هر زمان دیگری به بازی و نشاط نیازمند است. از دیدگاه روان‌شناسی، فلسفه بازی کردن کودکان، آماده سازی آنان برای مواجهه با مشکلات است، به همین دلیل هر چه بازی‌ها گسترده‌تر، پیچیده‌تر و اجتماعی‌تر باشد، مصونیت کودکان در برابر مشکلات و آسیب‌ها بیشتر می‌شود. از طریق بازی، کودکان به رشد اجتماعی، عاطفی و جسمی متعادلی دست می‌یابند. (مهبجور، صص ۱۴۷، ۵۵، ۲۰۵ - ۲۰۴)

در اسلام و آموزه‌های تربیتی پیامبر (ص) به اهمیت بازی و نقش آن در رشد اطفال توجه بسیار شده است. پیامبر (ص) تأکید می‌کند: «هر کس را کودکی در کنار است باید با وی چون کودکان هم‌بازی شود.» (من لا یحضره الفقیه، ج ۵، ص ۱۶۱) ایشان نه تنها سفارش می‌کند کودکان را آزاد گذارید تا بازی کنند، بلکه توصیه می‌کند والدین با فرزندان خود هم بازی شوند. از ایشان نقل شده: «هر کس کودکی دارد باید با او کودکانه رفتار کند.» (میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۰۸۳)

آموزه‌های تربیتی پیامبر (ص) در مورد کودکان توصیه به تربیت نیکو و احترام گذاردن به آن‌هاست. پیامبر می‌فرماید: «حق فرزند آن است که نام خوبی برایش انتخاب کند و او را نیکو تربیت کند.» (بحار الانوار، ج ۱۰۴، ص ۹۲) احترام به کودکان و سلام کردن به ایشان سنت حسنه پیامبر بود. انس بن مالک روایت می‌کند: هر گاه رسول خدا (ص) در مسیر خود به کودکان می‌رسید به آن‌ها سلام می‌کرد و این عمل را همواره انجام می‌داد. (حسینی یزدی، ۱۳۷۴، ص ۲۱۲) از پیامبر (ص) نقل شده: «به فرزندان خود احترام گذارید و آن‌ها را نیکو تربیت کنید.» (بحار الانوار، ج ۱۰۴، ص ۹۵، میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۱۰۵) نیز روایت شده که پیامبر فرمود: «هیچ پدری چیزی بهتر از تربیت نیکو و هیچ ارثی با ارزش‌تر از ادب به فرزند خود نداده است.» (میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۱۰۵)

از دیگر آموزه‌های تربیتی پیامبر (ص) در خصوص تربیت و پرورش کودکان و نوجوانان، مسئله تنبیه و تأدیب فرزندان است. اسلام دین رأفت، رحمت و هدایت است. پیامبر اسلام نیز همواره بر تربیت و هدایت درست افراد تأکید می‌ورزید. از این رو همواره بر تربیت صحیح کودک در محیط خانواده، ایجاد کانون پرمحبت در خانه و مهرورزی به کودکان سفارش و توصیه می‌کرد. از آن جا که افراط و تفریط در محبت، موجب بروز ناهنجاری‌های رفتاری در کودکان می‌شود، پیامبر (ص) توصیه‌هایی برای تعادل بخشی به برخورد عاطفی با کودکان نموده است. رسول اکرم (ص) تنبیه کودک در دوره سیادت را منع کرده، می‌فرماید: «فرزندان خود را از سن هفت سالگی به خواندن نماز وادار کنید و در صورت مشاهده تخلف از این تمرین آنان را از ده سالگی مورد تنبیه قرار دهید.» (بحار الانوار، ج ۱۰۴، ص ۹۸)

روان‌شناسان معتقدند تنبیه و تشویق در کنار هم باید انجام گیرد و تنبیه بدنی همواره باید آخرین راه حل باشد. در توصیه‌های تربیتی پیامبر (ص) نیز تشویق و تنبیه در کنار هم مطرح می‌شود. پیامبر (ص) والدین را به مدارای با کودکان دعوت می‌کند و می‌فرماید: «خدا رحمت کند کسی را که در نیک رفتاری فرزندش را یاری دهد. از پیامبر (ص) پرسیدند: چگونه می‌توان فرزند را یاری داد؟ فرمود: آن چه را که فرزند او مطابق توانایی‌اش انجام داد از او بپذیرد، از هر چه در عهده توانایی فرزندش نیست صرف‌نظر کند، او را به طغیان و سرکشی وادار ننماید، به او دروغ نگوید و رفتار نابخردانه درباره

از دیگر آموزه‌های تربیتی پیامبر (ص) در مورد کودکان توصیه به تربیت نیکو و احترام گذاردن به آن‌هاست. پیامبر می‌فرماید: «حق فرزند آن است که نام خوبی برایش انتخاب کند و او را نیکو تربیت کند.» (بحار الانوار، ج ۱۰۴، ص ۹۲) احترام به کودکان و سلام کردن به ایشان سنت حسنه پیامبر بود. انس بن مالک روایت می‌کند: هر گاه رسول خدا (ص) در مسیر خود به کودکان می‌رسید به آن‌ها سلام می‌کرد و این عمل را همواره انجام می‌داد. (حسینی یزدی، ۱۳۷۴، ص ۲۱۲) از پیامبر (ص) نقل شده: «به فرزندان خود احترام گذارید و آن‌ها را نیکو تربیت کنید.» (بحار الانوار، ج ۱۰۴، ص ۹۵، میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۱۰۵) نیز روایت شده که پیامبر فرمود: «هیچ پدری چیزی بهتر از تربیت نیکو و هیچ ارثی با ارزش‌تر از ادب به فرزند خود نداده است.» (میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۱۰۵)

والدین از طریق شرکت در بازی کودکان می‌توانند به تربیت آنان همت گماشته، بسیاری از قوانین، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی را به کودکان آموزش دهند. از این رو پیامبر (ص) در بازی‌های کودکانه حسن و حسین (ع) شرکت می‌کرد.

دوره اطاعت یا نوباوگی

روان‌شناسان این دوره را دوره نوباوگی می‌نامند و بر این باورند که در این سنین (۱۴-۷ سالگی) کودک از رشد ذهنی و عقلی سریعی برخوردار می‌شود

و از طریق اندیشیدن، آزمایش و خطا می‌تواند مشکلاتش را حل کند. بنابراین لازم است در این هفت سال مقدمات آموزش و یادگیری کودکان فراهم گردد و قوانین، مقررات و مهارت‌ها به او آموزش داده شود. علمای تعلیم و تربیت این دوره را بهترین زمان برای آغاز آموزش رسمی کودک می‌دانند. در این دوره رفتار والدین و مربیان با کودک باید به گونه‌ای باشد که او را وادار نماید به تدریج مسیر اطاعت را پیشه کند. (صص ۱۸۵-۱۷۷)

از دیدگاه پیامبر (ص) هفت سال دوم زندگی دوره اطاعت است. در این مرحله کودک باید مطیع پدر و مادر باشد و توصیه‌های ایشان را تمام و کمال به کار بندد. آموزه‌های تربیتی پیامبر (ص) در دوره نوباوگی بیش‌تر بر محور آموزش علم، احکام، حرف، فنون و مهارت‌ها به کودکان و وادار کردن آن‌ها به اطاعت از والدین و مربیان دور می‌زند. این مسئله نشانگر وقوف ایشان به رشد عقلی و هوشی کودک در این دوره است. پیامبر (ص) توصیه می‌کند: آموزش و علم‌آموزی به کودک در دوران خردسالی و نونهالی انجام گیرد و یکی از حقوق فرزندان بر والدین را آموزش مهارت‌ها و فنون به ایشان می‌داند. (الفروع من الکافی، ج ۶، ص ۴۷) نیز فرموده‌اند: حق فرزند بر پدرش این است که او را سواد، شنا و تیراندازی بیاموزد و جز روزی حلال خوراک او نکند. (میزان الحکمه، ج ۱۴، ص ۷۱۰۳) روان‌شناسان معتقدند در این دوره نهادهای مختلفی

نظیر: خانواده، مدرسه و نهادهای مذهبی می‌توانند قواعد اخلاقی را به کودکان آموزش دهند. در احکام دینی و توصیه‌های تربیتی ائمه اسلام نیز به این نکته توجه شده است. از پیامبر (ص) نقل شده: «وقتی فرزندان تا به سن هفت سالگی رسیدند به آن‌ها نماز بیاموزید و چون ده ساله شدند، آن‌ها را بر ترک نماز تنبیه کنید و بسترهایشان را از هم جدا کنید.» (الفروع من الکافی، ج ۶، ص ۴۷) از نظر اسلام و توصیه‌های تربیتی پیامبر (ص) سن نوباوگی مرحله آموزش و اطاعت کودک است. در این دوره کودک نباید به حال خود رها شود. بلکه باید با نظارت بر رفتار وی مسئولیت و نقش‌های مختلف را به او آموخت و با تربیت صحیح کودک او را برای مرحله وزارت آماده کرد.

دوره وزارت یا نوجوانی

پیامبر اسلام (ص) هفت سال سوم زندگی (۲۱-۱۴ سالگی) را دوره وزارت، مشورت و رایزنی دانسته و نسبت به برخورد نیکو با نوجوانان توصیه‌های فراوانی کرده است. پیامبر (ص) با توجه به حساسیت دوره نوجوانی و جوانی، این دوره را شاخه‌ای از دیوانگی می‌داند و می‌فرماید: «الشباب شعبة من الجنون.» (میزان الحکمه، ج ۶، ص ۲۶۴۹) علی (ع) این دوره را به «سکرالشباب» تعبیر کرده است. از دیدگاه روان‌شناسان دوره نوجوانی با بحران هویت

جمع شده، یاری اش کردند. پیامبر نیز همواره از شور، تدبیر و قدرت جوانی آنان در امر تبلیغ اسلام و اداره جامعه اسلامی بهره می برد. چنان که در جریان جنگ احد، پیامبر (ص) نظر جوانان را که خواهان خروج از مدینه و جنگ با دشمن در خارج از شهر بودند، برنظر شیوخ و بزرگانی چون عبدالله بی ابی ترجیح داد و رأی جوانان را پذیرفت. این اقدام پیامبر اگرچه شکست مسلمانان را در پی داشت، اما زمینه بلوغ فکری و رشد عقلی جامعه را فراهم آورد.

آن چه مسلم است، این است که آموزه های تربیتی پیامبر (ص) که تمام مراحل زندگی انسان، از بدو تولد تا زمان مرگ را در بر می گیرد، راهی روشن برای اصلاح یکایک افراد جامعه، در جهت دستیابی به آرمان شهر اسلامی است.

همراه است و فرایند بلوغ که یکی از بحرانی ترین دوره های زندگی هر فرد است، در این سن بروز می کند. (احمدی، ۱۳۷۱، ص ۱۷) اهمیت این دوره به حدی است که روان شناسان از این دوره به عنوان جنون جوانی یاد کرده و معتقدند نوجوانی دوره بحران هویت، سرکشی، عصیان و مخالفت است. در این دوره نوجوان تمایل بسیار به آزادی، استقلال، انتخاب شغل، قبول مسئولیت، تشکیل خانواده، بی بردن به ارزش های اخلاقی و معنوی دارد و به اندیشه های سیاسی، اعتقادات دینی، اخلاقی و مذهبی گرایش نشان می دهد. اندیشه نوجوان در این دوره بیش تر بر محور ایدئولوژی دور می زند. (پارسا، ۱۳۷۰، صص ۲۳۴ - ۲۱۶)

آموزه ها و توصیه های تربیتی پیامبر (ص) و سیره عملی ایشان درخصوص جوانان، در جهت تشویق ایشان به علم آموزی، فراگیری حرف و فنون و روی آوردن به عبادت پروردگار و پرهیز از رزایل و هواهای نفسانی است. پیامبر (ص) با توجه به قدرت درک عمیق جوانان و حافظه قوی آنها توصیه می کند در جوانی به دنبال کسب علم باشید. از ایشان روایت شده: «هر کس در جوانی دانش آموزد، علم او همچون نقشی است که بر سنگ حک شود و هر که در بزرگسالی بیاموزد، کارش همچون نوشتن بر روی آب است.» (میزان الحکمه، ج ۶، ص ۲۵۶)

دوره جوانی دوره غلبه هواهای نفسانی است از این رو پیامبر (ص) همواره جوانان را به عبادت و خودسازی رهنمون می ساخت. ایشان می فرمایند: پروردگار از جوانی که از هوسرانی و جهل جوانی به دور است، خوشش می آید. هم چنین می فرمایند: «هیچ چیز نزد خدای تعالی محبوب تر از جوان توبه گر نیست و هیچ چیز نزد خدا منفورتر از پیر پایدار بر گناهش نمی باشد.» (میزان الحکمه، ج ۶، ص ۲۶۵۳)

پیامبر (ص) جوانان را تشویق می کند عمر خود را صرف عبادت کنند و می فرماید: «خدای تعالی به وجود جوان عبادت پیشه بر فرشتگان می نازد.» (میزان الحکمه، ج ۶، ص ۲۶۵۱)

پیامبر (ص) این دوره را دوره رشد فکری و عقلی نوجوانان می داند و بر مشورت با ایشان تأکید کرده، توصیه می کند: با نوجوانان خود به اقتضای سن ایشان مشورت کرده، به آن ها حق اظهار نظر دهید. سیره عملی پیامبر (ص) در برخورد با جوانان براساس هم رأیی و هم اندیشی با ایشان استوار بود. این جوانان بودند که در آغاز رسالتش به گرد او

فهرست منابع:

- ابن بابویه، شیخ صدوق (۱۳۶۸): من لا یحضر الفقیه، ترجمه علی اکبر غفاری، تهران، نشر صدوق.
- احمدی، احمد (۱۳۷۱): روان شناسی نوجوانان و جوانان، بی جا، انتشارات ترمه.
- پارسا، محمد (۱۳۷۰): روان شناسی رشد کودک و نوجوان، تهران، انتشارات بعثت.
- حسینی فیروزآبادی، مرتضی (۱۳۷۱): فضایل پنج تن در صحاح ششگانه اهل سنت، ترجمه محمد باقر ساعدی، قم، انتشارات فیروزآبادی.
- دلخوش نواز، هاشم (۱۳۷۰): روان شناسی شخصیت کودک و نوجوان، تهران، انتشارات اروند.
- طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق (۱۳۵۵): ترجمه ابراهیم میر باقری، تهران، انتشارات فراهانی.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۷۵): سنن النبی (ص)، ترجمه محمد هادی فقهی، تهران، کتاب فروشی اسلامیة.
- کتابچی، محسن (۱۳۷۶): فرزند خوشبخت گلی از گل های بهشت، قم، انتشارات هجرت.
- کلینی الرازی، محمد بن یعقوب بن اسماعیل (۱۴۰۱): الفروع من الکافی، مصحح علی اکبر غفاری، بیروت، دارمصعب، دارالتعارف.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۷۷): میزان الحکمه، قم، انتشارات دارالحديث.
- مجلسی، محمد باقر (۱۳۹۹): بحارالانوار، تهران، انتشارات المکتبه الاسلامیه.
- نجاتی، حسین: روان شناسی رشد از کودکی تا نوجوانی، با مقدمه دکتر داوود شریفی، تهران، انتشارات مهشاد.